

Kovács Ábrahám

A debreceni szellemiség és a nevelés a Debreceni Református Kollégiumban a 19. században

Zsigmond Ferenc, a Kollégium egyik történetírója jó érzékkel mutatott rá arra az elvre, hogy a hazai nevelés biztosítja egy iskola, egy *alma mater* jellegzetes arculatát. A „debrecenizmus” lokálpatrióta elvét Budai Ézsaiás egykori diák, későbbi püspök így fogalmazta meg: „*domestico nobis opus est instituto*” (azaz szükségét látta egy helyi intézménynek). Ez a szellem Debrecenben, ha a jogi akadémián – az állami egyetemek kezébe átcsúszott jogi képzés miatt – nem is maradhatott meg, a teológián mégiscsak tovább élt. Debrecen különösen büszke volt reformátusságára, és a diákokat is megérintette a 'debreceni szellem'. Aki mint kisdíák, később mint egyetemista a református kollégium iskolarendszerét megjárta, személyesen tapasztalhatta és megszerethette, vagy éppen el is utasíthatta a Kollégium hagyományait, az ottani kálvinista szellemiséget. Legtöbbször mégis mélyen, ezer szállal kötődtek az intézményhez. Melyek is e szálak? Kinek mit adott a sors. Talán a Csokonai és Szabolcska-féle kollégiumi életpálya az, amely igazán jellemzi ezt a kollégiumi ízt: „boldog diákélet, a borozgatás, nagyerdőre járás, a meghitt pajtáskodás örömei, a *publicus praeceptor*ság [azaz valamilyen közösségi feladat] sikeres végzésének megnyugtató tudata, az első szerelem tavaszi mámore”.¹ Természetesen ezt az idealizált képet Jókai is tovább népszerűsítette az *És mégis mozog a föld* című regényében. Móricz viszont a *Légy jó mindhalálig* társadalomrajzában a diákélet másik, kevésbé magasztos oldalát is lefestette. Mégis, ő is nagy szeretettel ír Debrecenről, és nagyra értékeli a városnak a magyar kultúrában betöltött szerepét.

Dobos János, a Kollégium egyik volt diákja² az 1858-ban újra megindított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* második évfolyamában a debreceni légkörről így írt: „Van Debrecennek, nem úgy, mint Debrecen városának, hanem szélesebb tekintetben valami helyhez kötött topicus hatalma, melynek akaratlanul

1 Zsigmond Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története 1538-1938*. (Debrecen: Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület nyomdája, 1938) 193.

2 *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*. Szerk. Papp Ferenc és Szetey Szabolcs. Budapest, L'Harmattan. 2012. 226–228.

hódol, mindegyik református ember. Van Debrecennek egyháztörténeti múltja, melynek szárai elágaznak az egész magyar reformált egyház körében... Voltak, vannak egyházi és világi emberei, nagy férfiai, kik a nagy Mélius Péterrel kezét fogva, mintegy mint sziklaláncolat nyúlnak végig és tartják egymást korukig... Még most is, mikor kicsinyes szeparasztikus érdekek provinciális táborokra osztatják táborunkat és a belső meghasonlott erők nominális névhez és helyhez kötött haszontalanságokkal verik egymást agyba-főbe, valljuk meg, hogyha Debrecenünk nincs, nincs hova gravitálni magyar református egyházunknak... Tisztelettel hajtom meg magamat előtted vén Debrecen, ha emlékezetem visszaszáll a küzdelem nehéz korára, mikor nemzeti nyelvünk és vallásunk condensatora te valál”.³

Dobos azonban nem mindig írt ilyen hangnemben. Huszonegy évvel később, mint liberális teológus kritikus hangot ütött meg. A *Protestáns Új Képes Naptárban* (1880) a következő véleményt jelentette meg: „a debreceni iskola légköre sohasem kedvezett a középszerűnél magasabb tehetségeknek”.⁴ Talán túl sommás ez a megállapítás az inkább radikálisan haladó, a hagyományokban sokszor, de nem mindig akadályt látó lelkésztől. Hogy mennyire túlzó ezt állítani, azt épp saját baráti köre cáfolja meg, ugyanis a Báthori Gábor (1755–1842) lelkész helyére, Pestre kerülő barátja, Török Pál későbbi dunántúli püspök is debreceni diák volt. Ő bizony csendesen támogatta a Ballagi-féle liberális teológiát és Török, mint volt debreceni diák cseppet sem volt középszerű, hozzá hasonlóan maga az országgyűlési prédikátor Dobos sem. Ezt az állítást inkább a debreceni új ortodoxia és a budapesti liberális teológia szekértáborának lakosai között zajló kiszólásként kell értékelnünk.

Kétségtelen azonban, hogy a Kollégium szerepe a 19. század folyamán megváltozott. Zsigmond Ferenc szerint „három évszázadon keresztül a Kollégium a saját – külföldet is megjárt – legjelesebb növendékeiből válogatta ki a megürrült tanszékek örököseit, csak ritka kivételképpen került oda egyszer-egyszer más Kollégium neveltje...” Azonban a Kollégium „történelmi szellemének színe és szaga a XIX. század közepén veszteni kezdett határozottságából”.⁵

1.1. A hit és nemzet együttélése: Isten- és hazaszeretetre nevelés.

A hazafiasság, a nemzettudat ápolása mindig is szerves része volt a kálvinista hagyománynak, amely a szabadságharc bukása után még erősebbé vált. A tanárok és diákok számára magától értetődő volt a nemzeti identitás megtartása. Ezt számos történet is szemlélteti. Az önkényuralmi rendszer idején a diákok, mint az a fiatalok között történni szokott, nem egyszer kerültek összetűzésbe a csá-

3 Dobos János: „Magyar város, jó Debrecen párod a világon nincsen”. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2. 6. (1859. február 5.), 164.

4 Szombathy Gyula: *A teológus ifjúság*. Kézirat. (Budapest, 1969.) Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) 12. lap. 12. lábjegyzet.

5 Zsigmond: i.m. 204.

szári katonasággal. A tanárok igyekeztek a diákok érdekeit a lehető legjobban figyelembe venni. Tudatában voltak annak, hogy veszélyes dolog összetűzésbe kerülni a császári hatalommal. Az állami elvárásoknak látványos szigorú dorgálásokkal kifelé próbáltak eleget tenni, s közben, ahogy csak tudták, védték a diákokat. Az államhatalom félt minden egyes demonstrációtól. Benedek tábornagyt, Magyarország ideiglenes politikai kormányzója szükségesnek találta, hogy rendeletben emlékeztesse a szuperintendenst a diákok intésére, amivel mindenféle tüntetéstől tartsa távol őket.⁶

Az *Entwurf*, majd a pátens németesítési és 'katholizáló' törekvéseivel szemben a debreceni tanárok és lelkészek határozottan szemben álltak. Id. Révész Imre, az egyháztörténeti katedra első professzora, mint debreceni lelkész fogalmazta meg azt az alapelvet, amely a debreceni reformátusságra és a Kollégiumra is jellemző volt: „...az iskolákban ne a törvényen álló statushatalom – akár *respublica*, akár más legyen az –, hanem a Jézus Krisztus legyen a vezértanító, mert ő az volt tegnap, aki ma és aki leszen mindörökké... A presbyterianus skótok ezt írták hajdan zászlójukra: 'a Krisztusért, és az ő koronájáért'. Én ezt írom: 'a Krisztusért és az ő tanítói méltóságáért'. Másik oldalára pedig: 'a magyar nyelvért és nemzetiségért'”.⁷ A hazafiasság és protestantizmus ily módon kapcsolódott össze sok református diák számára.

A protestáns pátens körüli harc idején a teológus diákság is kivette a részét a passzív ellenállásból. A Kistemplomban tartott, híressé vált 1860. január 10-i egyházkerületi gyűlés után az egyház vezetői tárgyalásra utaztak.⁸ A február 4-én vasúttal visszaérkező Balogh Péter helyettes szuperintendenst a diákok – a szuronyokkal felfegyverkezett császári katonaság előtt –, fáklyás felvonulással kísérték haza, s közben „mindenféle szónoklatok” is elhangzottak.⁹ A hazafias érzelmek szép példája március 15-e első megünneplése volt 1861-ben. A Református Kollégium diákjai éjszaka a Kollégium énektermében a tanári kar engedélye és előzetes hozzájárulása nélkül „lakomára” gyűltek. Vezetőik Miklovicz Bálint senior, későbbi hódmezővásárhelyi lelkész és Varga József contrascriba voltak.¹⁰ Az akcióban a nemzeti érzelmek és a protestáns vallás összekapcsolódása nyilvánult meg. A kiegyezést követően azonban az egyházon belül rohamos

6 1860. május 20. 1256 szám. – Balogh Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*. Debrecen: Hoffmann és Kronovitz nyomdája, 1904. (Továbbiakban: *Adattár*) 307.

7 Révész Imre ifj.: *Révész Imre élete 1826–1881* (Debrecen: Városi Nyomda, 1926), 56. 24. l.j.

8 Fürj Zoltán: Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban. In: *A Protestáns Pátens és kora*, szerk. Baráth Béla Levente és Fürj Zoltán. Harsányi kiadványok 14. (Debrecen: [kiadó megnevezése nélkül], 2010), 121.

9 Balogh: *Adattár* 309.

10 Uo. p. 309.

mértékben kezdett utat törni a szekularizáció. A nagyhatású id. Révész Imre az iparosodás és a vele járó modernizáció által felgyorsuló elvilágiasodással szemben is a „református vallásos öntudat” megtartó erejében bízott, amely szorosan összekapcsolódik számára a nemzeti jellemmel: „ha a mi népünk ma elveszti vallásos öntudatát és önbecsérzetét, holnap már nemzeti nyelve és hazája iránti szeretetét kezdi elveszteni”.¹¹ Ez a gondolat persze nem minden esetben állta meg a helyét, hiszen a kevésbé vallásos reformátusok is jó hazafiak lehettek.

1.2. Vallásos nevelés, istentiszteletre járás – templommulasztás.

A Kollégiumban a diákok templomba járásának vallásos érzületből vagy éppen tradícióból fakadó kötelezettsége hosszú évszázadokon keresztül magától értetődőnek tűnt. 1863-ra azonban olyan mértéket öltött a diákok vallásos buzgóságának hiánya, hogy az egyházkerületi közgyűlésnek is foglalkoznia kellett ezzel a kérdéssel.¹² A helyzet komolyságát a nyomtatásban megjelenő határozat indoklása is mutatta: „a felsőbb tudományokat hallgató főiskolai tanulók számosan arról tettek elég szomorú és tisztességes tudományok tanulóitól éppen nem várt bizonyosságot, hogy az erkölcsi önérzet nem munkálkodik bennök oly hathatósan, hogy attól vezérelve, minden külkényszerítés nélkül is készek lennének vallásos indulataikat a külisteni tiszteleti megjelenések által is kimutatni”. A probléma olyan mértékű volt, hogy még azt is le kellett írni, miszerint a diákok a templomban „tanári felügyelet alatt magokat a hely szentségéhez illőleg viselve, az istentisztelet végéig bennmaradni, adandó alkalmakkor urvacsorájával is élni oly szoros meghagyással köteleztetnek, hogy ki e vallásos kötelességének teljesítését elmulasztja azt felelősségre vonják.”¹³ Ha valaki három ízben mulasztott, azt intéssel, dorgálással és szüleinek tudósításával igyekeztek fegyelmezni. Aki olyan vásott volt, hogy még ez után is büntetésre szorult, annak iskolai bizonyítványába, az erkölcsi rovatba beírták: „istentisztelet gyakorlásában hanyag volt”.¹⁴ Amennyiben az érintett diák jótéteményes hallgató volt, ezt a kiváltságot elvesztette.

A kiegyezés politikai és vallási szabadságot hozó légkörével együtt akaratlanul is terjesztette a vallásosság háttérbe szorulását. A társadalom átalakulóban volt. A Kollégiumban olyan sok probléma adódott az istentiszteletek látogatásával, hogy az egyházkerület a tanári kart az 1867-ben másodjára kiadott iskolai

11 Révész: i.m. 54. 19. lj.

12 *A Tiszántúli Reformált Egyházkerület (sic!) Debrecenben 1863-dik évi augusztus hó 5,6,7,8 és 9-dik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*, (Debrecen: Városi Nyomda, 1864), 1–41 (idézet a 7–8. lapon). 26. szám. TtREL II. K439/4. (Egybekötve: 1860. október 6. – 1871. augusztus 13.)

13 „Az 1863-dik auguszt. egyházkerületi közgyűlés 26-dik számú határozata”. In: *Iskolai törvények a reformátusok debreczeni főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára* (Debrecen: Városi Nyomda, 1869), 12.

14 Balogh, *Adattár* 314.

törvényekben kilenc olyan módosításra kérte fel, amely a templomba járást szabályozta a már fent leírt módon.¹⁵ Két évvel később az 1869-ben kiadott új iskolai törvények is foglalkoztak a mulasztások kérdésével.¹⁶ A korszakban a vezető egyházi férfiak nem értettek egyet abban, hogy miért tartják elengedhetetlenek a templomba járást. Egyesek a tradíciót, vagy éppen a hitből fakadó vallásos életet szem előtt tartva fontosnak ítélték meg annak magától értetődően „kötelező” voltát, míg mások inkább a korszellemmel haladva az egyéni szabadságot helyezték előtérbe. Nagy Sándor szerint az ifjúság vallásos nevelésében a tárgyalt korszak általában igen szabadelvű felfogást követett. „Az előző század felvilágosodása, melynek eszméitől az iskola akkor még az ifjúságot az orthodoxia kínai falával igyekezett elzárni, most *liberalizmus* néven támadt fel, s divatos világnézetével még az iskola hivatalos szerveinek és az egyházkerület legkiválóbb férfiainak a gondolkodását is rabul ejtette.”¹⁷ A Kollégium kerettörténetét megíró Nagynak igaza van abban, hogy az 1860-as évek elején a neoabszolútizmus alatti politikai rendszerben a teológiai látásmódot a németországi, svájci és hollandiai egyházi események, valamint teológiai irányzatok látásmódjai határozták meg. Bizony id. Révész Imre és sokan mások is a protestáns szabadságot abban is látták, hogy a vallásosság vagy belülről fakad, vagy az egyént nem szabad kényszeríteni az egyházas életre. Révész optimizmusa egyházszeretéből fakadt, mások a kortárs divatos nevelési elveket vallották. Az nyilvánvaló hogy „az 1862-i iskolai törvények »vallásosságot illető« rendelkezései már ilyen szellemben készültek.”¹⁸ Meglepő, hogy az ifjúság vallásos kötelességeire vonatkozó törvények alig pár mondatosak. A törvény szövege ezt mondja: „Az igaz műveltségnek, legszebb virága az észszerű (sic!) és keresztyén vallásosság s ennek, valamint egyfelől igen természetes nyilatkozata: úgy másfelől kétségkívül hatályos ébresztője a külső istenítisztelet gyakorlása. Ehhez képest, valamint minden embernek: úgy főleg a tudományok körül forgolódnak tisztök a külső isteni tiszteleten minél többször megjelenni.”¹⁹ Ehhez a szöveghez az egész korszakban nem igen nyúltak hozzá.

15 *Iskolai törvények a reformatusok debreczeni Főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára*. 2. kiadás (Debrecen: Városi Nyomda, 1867). Idézi: Balogh: *Adattár* 314.

16 *Iskolai törvények a reformatusok debreczeni Főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára* (Debrecen: Városi Nyomda, 1869), 12.

17 Nagy Sándor: *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az Egyetem kiválásáig* (Debrecen: [ismeretlen kiadó], 1940), 268.

18 Uo. 268.

19 *Iskolai törvények a reformatusok debreczeni Főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára*, (Debrecen: 1862), 2. Lásd még. *Iskolai törvények*, (1869), 9. V. szakasz.

Bizonyára magától értetődőnek tartották, főként a tradíció miatt, a templomba járást. De ahogy láttuk és látni fogjuk, Debrecenben is voltak szabadelvű hangok az oktatásban. Igaz, ez sohasem volt olyan mértékű az egyházkerület igazgatásában, mint Budapesten. A teológiai oktatás tartalmát pedig a hagyományos, tradicionális teológia uralta. A racionalizmus olyannyira kikezdte a 19. században az egyházat, hogy a liberális teológiát valló lelkészek némelyike még az úrvacsorát is feleslegesnek tartotta. Ballagi Mór, az egyik legprominensebb protestáns teológus így nyilatkozott: „nem hazugság-e az, ha a szeretetvendégséghez járulva, a hivatalos egyházi formula szerint elmondjuk: »Tegyünk vallást hitünkéről« és teszünk ünnepélyes vallomást oly dolgokról, melyeknek egy részét nemcsak hogy nem hisszük, hanem akarva sem hihetjük, mert előrehaladt ismereteink szerint csak úgy nem gondolhatók, mint a négyszögletű kör vagy a fából vaskarika”.²⁰ Az ilyen vélemények alapján bizony sok, az egyházi képzésben részt vevő diák elbizonytalanodott. Az egyház hitelességét, illetve annak alapjait, a dogmákat és hitvallásokat éppen a rendszer oszlopos tagjai kérdőjelezték meg és kezdték ki. Bár az őszinteséghez nem fér kétség, de éppen a felmerült kérdések arra készítették az olyan debreceni lelkészeket, mint Révész Imrét, továbbá az egyházkerületi vezetőséget és a teológiai tanárokat, hogy megfogalmazzák mit is jelent a keresztyén hit saját maguk számára.

A liberális gondolkodás a vallást az észszerűség mérlegén értékeli, s csak a műveltség függelékeként kezeli. Ebből fakadt, hogy az egyén szabadsága felülírta a közösségi lét vallásos formáit.²¹ Mivel ebben a korban a reformátusok többsége inkább megszokásból, mintsem személyes hitbeli döntésből fakadó meggyőződésből járt templomba, és a protestantizmusban inkább kultúrát és vallást, mintsem élő hitet látott, így annak gyakorlásában a templomba járás mulasztása nem tűnt Isten előtti véteknek. Pedig mind a Heidelbergi Káté, a református egyház szimbolikus irata, mind Kálvin magától értetődőnek és természetesnek látta, hogy a hívő református keresztyének templomba járása a bűntől megváltott ember hálájának kifejeződése. Bár a teológia tanári kara az 1860-as évek végére a szélsőséges teológiai liberalizmussal már összetűzésbe került, a társadalmi liberalizmus és annak az egyházra gyakorolt hatása ott volt egyaránt Debrecen és a Kollégium életében. Az 1860-as évek éppen azt a lelki vajúdat reprezentálják, hogy a társadalomban az egyéni értékeket túlhangsúlyozó liberalizmus milyen teret hódított, főként az értelmiség körében. A városok, az iparosodás követ-

20 Ballagi Mór felolvasása”, in: *A Magyarországi Protestáns Egyház évkönyve*, szerk. Kovács Albert és Laukó Károly (Budapest: Franklin Nyomda, 1871), 6–23. (21.). vö. Imre Révész, id.: „A magyarországi egyházi reformegylet hatvanas októberi kongresszusa”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3. 1–2. (1872. január–február), 13, 20.

21 Nagy Sándor: i.m. 268.

keztében hihetetlen mértékben elvilágiasodtak. Természetesen a mezővárosi jelleget magán hordozó Debrecen általában konzervatívabb és tradíció-tisztelőbb volt, mint a gyorsan iparosodó, kevés református és még kevesebb magyar etnikai elemmel bíró Budapest. Azonban Debrecenben is mindvégig erősen jelen volt a liberális korszak jellemzője. Balogh Ferenc erre többször is utal naplójában. Molnár György egyházkerületi jogász, és a hatvanas évek elején – bizonyos kérdésekben – még Révész Imre is bizony a liberális nevelési irányt képviselték, nem is beszélve a Sárospatakról a századfordulón Debrecenbe került Mitrovics Gyuláról. A liberális felfogás szerint az istentiszteletek gyakorlásának az iskolai törvényekben leírt felfogása mellett – ahogy Nagy Sándor írja – „nem is lehet aztán a templommulasztást másnak tekinteni, mint aminek a törvény is tekinti, t. i. »hanyagság«-nak, amit az iskola fegyelműző hatásága most már csak figyelmeztetéssel, intéssel és dorgálással büntet.”²² A Rousseau nevelésemelétét valló Molnár György elve az volt: semmi vallásos oktatást nem kell adni a gyermekeknek, 18 éves korában maga válasszon magának vallást. Ő nem is akarta fiát vallásórákra bocsátani.²³

Hajnal Ábel esperes, Litkei Péter egyházmegyei képviselő és mások a tradíciót és a keresztyén kötelességet tartották elsődlegesnek a nevelésben. A mértéktelen liberalizmust, amelynek a templommulasztás egyik terméke volt, nem tudták elfogadni. Balogh Ferenc fel is jegyezte: „a templommulasztás szokatlan mérvet öltött, 1867. november 12-én 67-en idéztettek első mulasztásért, vegyesen hitészek, jogászok, bölcsészek”.²⁴ Ekkor összesen 481 akadémiai hallgató tanult a Kollégiumban, vagyis 13 százalék felett volt a renitens diákok száma.²⁵ Az egyházkerület „kényszerítő eszközeinek részletes alkalmazása és ellenőrzése keménynek tetszett az ifjúság előtt, s a kor vallásellenes áramlata s az egyéni szabadság emelkedő érzete táplálta az elégtelenséget és ellenállást.” Ezt a korszakot Balogh Ferenc a későbbi teológiai tanár, akkor még maga is a mérsékelt liberalizmussal szimpatizáló, de a hagyományt szerető diákként élte át.²⁶

A liberalizmus sokszor szélsőséges, gyakran egyházellenességbe forduló állásfoglalásait első sorban Budapesten és a gyorsan iparosodó városokban fogalmazták meg. Balogh rámutatott, hogy „a *Magyar Újság* és *Századok* egyházellenes irányban mozgatták az ifjúságot. Az országos napilapokban napirenden voltak a vallást romboló cikkek. A *Honban* Horn Edétől páratlanul heves cikk

22 Uo. 268.

23 Uo. 268.

24 Balogh: *Adattár* 319.

25 Zsigmond Ferenc: i.m. 266.

26 Balogh: *Adattár*, 319. – Ötvös László: *Balogh Ferenc élete és munkássága (1836-1913)* (Debrecen: Lux, 1997), 117–118., 104. lj.

jelent meg 1869-ben. Sokan felháborodtak az ilyen cikkek olvasása alatt.”²⁷ Egyértelmű, hogy a kiegyezés utáni felszabadult légkörben az egyházakat is jobban elérte a társadalmi változások szele, amelyek révén egyre több ember került a városokba, új eszméket kezdtek hirdetni a tradicionális háttérből jövő zárt, ezért sokszor konzervatívabb gondolkodású vidékről származó embereknek. A diákság, mint mindig, nagyon nyitott volt az újításokra, amelyek elsősorban liberális közegben szoktak megjelenni. A kortárs teológiai tanár, Balogh szerint éppen a korszellem érezte a hatását a templomlátogatás rendkívül nagyarányú mulasztásában. Jóval később a történetíró Nagy Sándor is hasonló véleményen volt: „A vallásos kötelességeknek egyedül a templomlátogatásban való összefoglalása, e kötelesség gyakorlásának is szabadelvű értékelése mihamar érezte káros hatását.”²⁸ A szélsőséges társadalmi liberalizmus egyházellenes kritikája a Kollégium ősi hagyományait, a vallásos nevelés egyik pillérjét, az istentiszteletre járást döngette. Az egyházkerület a kérdést 1871-ben is tárgyalta, akkor a tradicionális nevelési elvek érvényesültek, azonban 1873-ban az új iskolai törvény alkotásakor megfordult a kocka. Az ezzel foglalkozó egyházkerületi közgyűlés a két évvel azelőtt hozott határozatát megváltoztatta, s „a templomba járás kényszerét valamennyi tagozat mindennemű tanulójaival szemben megszüntette”.²⁹ A tradíciót és hitvallásosságot markánsan védő Balogh Ferenc meg is jegyezte: „így a kerület arcot változtatott, 1863-iki végzését hatályon kívül tette s a 300 éves régi törvény (*Antiqua lex X. articulus*) kiesett a törvények sorából.”³⁰ Balogh, aki tanárként maga a példamutatás, az irányt adó nevelés híve volt, elszomorodva írja: „Azóta számos a példa, hogy p. o. joghallgató (a magasb rangúak közül is) négy évi itt tanulása alatt soha nem volt templomban, egy lelkészt sem hallgatott..., mert semmi ellenőrzés sincs, a tkari [tanári kari] felülről buzdítás serkentési módja is elmaradt.”³¹ E történetek tükrében, érdemes odafigyelnünk Balogh nevelői munkájára, hiszen éppen a hatvanas évek végén hozza létre a rendkívül sok teológus diákra pozitív hatást gyakorló Hittanszaki Önképző Társulatot (HÖT). Ez az időzítés nem véletlen. Bár a HÖT nem nevezhető belmissziói és ébredési irányultságúnak, de tradicionális egyháziasságot képviselő, a progresszív változásokat befogadó diáktársulatnak igen. Ebből az egyháziasságot fontosnak tartó diákkörből rengeteg neves egyházi férfiú került ki, akik a Balogh féle szellemiséget ki-ki a maga módosításával, de tovább vitte.

27 Balogh: *Adattár*, 319.

28 Nagy Sándor: i.m. 268.

29 Uo. 269.

30 Balogh: *Adattár*, 320.

31 Uo. 319–321.